

I. Dünya Savaşı Döneminde Kafkasya'da Bulunan Türk Esirleri

Mahmut Akkor*

Özet

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda Rusya ile Kafkas Cephesinde çok kanlı muharebeler yapmış ve ağır kayıplar vermişti. On binlerce asker, Ruslar tarafından esir alınmıştı. Esirler, öncelikle cephe gerisinde sorgulanır ve gerekli kayıt işlemleri tamamlandıktan sonra Erzurum'daki toplanma kampına sevk edilirdi. Burada birkaç gün kalındıktan sonra sağlık durumu iyi olanlar trenlere bindirilerek Tiflis'e gönderilirdi. Tedaviye ihtiyaç duyanlar karantina kamplarına sevk edilirdi. Tedavi süreci tamamlandıktan sonra bu kişiler de Tiflis'e gönderilirdi. Tiflis'te bir müddet kalan esirler, Azerbaycan'a doğru yola devam ederdi. Tiflis'te kalan ve esaret yaşayanlar da vardı. Esirlerin Azerbaycan'da kaldığı en büyük kamp, Bakü'nün güneyinde Hazar Denizi'nde bir ada olan Nargin Adası'ydı. Kafkaslardaki en büyük toplama kampı olan adada binlerce asker ve sivil uzun yıllar esaret yaşamıştı. Kampın hayat koşulları son derece ağırdı. Esirler tarafından "Cehennem Adası" olarak nitelendirilen adada bitki örtüsü ve su yoktu. Su, belirli aralıklara Bakü'den getiriliyor ancak miktarı esirler için yeterli olmuyordu. Yaşam koşullarına dayanamayan birçok esir, evine dönememişti. Azerbaycan'da bulunan birçok kurum, kuruluş ve şahıs esirlerin durumu iyileştirmek için çalışmalar yapmıştır. Yardım toplamak, yaşadıkları alanı iyileştirmeye çalışmak, gıda ve kıyafet dağıtmak esirler için yapılan aktivitelerden bazılarıdır. 1915 yılı ilkbaharında açılan kamp, 15 Eylül 1918'de Osmanlı ordusunun Bakü'ye girdiği tarihe kadar varlığını devam ettirmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Türk Esirleri, Rusya, Kafkasya, Nargin Adası

Turkish Prisoners in Caucasus During the World War I

Abstract

The Ottoman Empire made bloody battles with Russia on the Caucasus Front and gave heavy losses during the World War I. Thousands of soldiers

---

* Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, akkor@klu.edu.tr. (ORCID ID: 0000-0002-0771-9822)

(Makale Gönderim Tarihi: 14.07.2017, Makale Kabul Tarihi: 23.09.2017)

were taken prisoner by the Russians. The prisoners were first questioned behind the scenes and were sent to the concentration camp in Erzurum after the necessary registration procedures were completed. After staying here for a few days, those who with good health were put on the trains and sent to Tbilisi. Those in need of treatment were dispatched to quarantine camps. After the treatment process was completed, these people were sent to Tbilisi, too. The prisoners who had stayed in Tbilisi for a while continued on their way to Azerbaijan. There were those who remained in Tbilisi and were living in bondage. The largest camp of prisoners in Azerbaijan was Nargin Island, an island in the Caspian Sea south of Baku. Thousands of soldiers and civilians have been in captivity for many years in the island, the largest concentration camp in the Caucasus. The life conditions of the camp were extremely heavy. There was no vegetation and water on the island, which was described by the prisoners as "Hell Island". Water was regularly brought from Baku, but not enough for the prisoners. Many prisoners who could not stand the living conditions, did not live in the house. Many institutions, organizations and individuals in Azerbaijan have worked to improve the situation of prisoners. Charity collection, trying to improve the area where they live, and distributing food and clothes are some of the activities for prisoners. The camp, which was opened in the spring of 1915, continued its presence on 15 September 1918 until the Ottoman army entered Baku.

Keywords: I. World War, Turkish prisoners, Russia, Caucasus, Nargin Island

Sömürgeciliğin verdiği büyük rekabet ve beraberinden ortaya çıkan I. Dünya Savaşı'nda dünya devletleri iki bloğa ayrılmıştı. İttifak Devletleri olarak kabul edilen grupta yer alan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri bloğunda yer alan Rusya ile Anadolu'nun doğusunda amansız bir mücadele vermişti. Yaşanan çatışmalarda on binlerce Türk askeri Ruslar tarafından esir alındı. Esirler, başta Kafkasya olmak üzere Rusya'nın uçsuz bucaksız topraklarında çok ağır şartlar altında uzun yıllar özgürlüklerinden mahrum yaşamak zorunda kaldı.

Rusya'nın elinde bulunan Türk esirlerin sayısını tam olarak bilemiyoruz ancak farklı kaynaklarda geçen rakamlar dikkate alındığında tahmini bir sonuç elde edilebilir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti adına Rusya'da bulunan esir kamplarını ziyaret eden Yusuf Akçura'nın

raporunda Türk esirlerinin sayısı, 60.000 - 70.000¹, Rus tarihçi A. M. Şamsutdinov'un yazısında 65.000'den fazla şeklinde geçmektedir.² Rusya Devlet İstatistik Kurumu verilerini incelediğimizde 1 Eylül 1917 tarihi itibarıyla Rusya topraklarında, 64.509 Türk esir bulunmaktadır.³ Bolşevik İhtilali'nden sonra esir miktarında düşüş yaşanır. Rus tarihçi Vitaly Poznahirev, 1 Mayıs 1918 tarihine gelindiğinde esir sayısını 47.614 olarak belirtmektedir.⁴ I. Dünya Savaşı'nın son günlerine gelindiğinde 20 Eylül 1918 tarihi itibarıyla 19.000⁵ olan Türk esir sayısı, Eylül 1919'da 10.500'e gerilemiştir⁶.

Sayıları çok fazla olmamakla birlikte Rusya'nın elinde sivil esirler de vardı. Sivil esirlerin önemli bir kısmı savaş başlamadan önce Rusya topraklarında çalışan kişilerden oluşuyordu. Çatışmaların başlamasıyla birlikte Rusya, bu kişileri memleketlerine göndermemiş ve esir olarak alıkoymuştur. Rusların, Anadolu'nun iç kısımlarına doğru yapmış oldukları ileri harekât sırasında ele geçirilenler birlikte Rusya'da çeşitli bölgelerinde tutulan siviller, tıpkı esir askerler gibi muamele görmüştü. Moskova'nın güneyinde bulunan Kaluga şehri, sivil esirlere uzun süre ev sahipliği yapmıştı.⁷

Farklı kaynaklarda geçen rakamlar dikkate alındığında Rusya'da bulunan Türk esirlerinin toplam sayısının 65.000 civarında olduğu kabul edilebilir. 1918 yılı ile birlikte Rusya'da bulunan esir miktarında hızlı bir düşüş yaşanır. Bunun temel nedeni Bolşeviklerin savaş esirlerini ülkelerine göndermeye başlamaları ve ihtilal döneminde ortaya çıkan belirsizlikten yararlanan kimi esirlerin kamplardan firar etmeleridir.

Rusya'nın almış olduğu 65.000 civarındaki Türk esirine karşılık Osmanlı Devleti'nin elinde ortalama 15.000 Rus esirinin olduğu

---

¹ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Dersaadet, 1335, s. 3.

² Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000, s. 149.

³ İ. S. Danilenko, *Voennie Usiliya Rossii V Mirovoy Voynе*, Moskova, 2001, s. 110.

⁴ Vitaliy Vitaliyeviç Poznahirev, *Turetskiye Plenniki v voynah Rosiyi 1677-1917*, Kursk, 2012, s. 8.

⁵ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 456.

⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 457.

⁷ Aslan, *a.g.e.*, s. 149.

düşünülmektedir.⁸ Türk kaynaklarının aksine Rusya Devlet İstatistik Kurumu, Anadolu'da bulunan Rus esir sayısını 19.795 olarak belirtmiştir.⁹

Ruslar, esir aldıkları Türk askerlerini cephe gerisine götürür ve kayıt işlemlerini yapardı. Kayıt işleminde esirin adı, lakabı, sınıfı ve ihtisasları resmi olarak kayıt altına alınırdı. Ardından sağlık kontrolünden geçirilen esirler, Türkçe bilen bir Rus subayı tarafından sorgulanırdı. Gerekli tüm işlemler tamamlandıktan sonra Anadolu topraklarında bulunan en büyük toplama kampı olan Erzurum'a hareket edilirdi.¹⁰

Esirlerin sorgulanması dikkatle yapılmaktaydı. Esire nasıl bir muamele yapılacağı, hangi kampa gideceği hatta yaşamasına dair her karar bu sorgulamayı yapan kişilerin elindeydi. Temmuz 1916'da Erzincan'a bağlı Bundola ovasındaki çatışmalarda esir düşen Faik Tonguç, sorgulanma sürecini şu şekilde anlatıyor:

"Yüzlerce çadırdan ibaret olan bu ağaçlık yerde Kolordunun ihtiyat tümeni bulunuyormuş. İstanbul'un sütçü Bulgarına benzeyen kır sakallı zayıf bir adam, haşin bir tavırla ve güzel bir Türkçe ile hitap ederek, hangi alaydan olduğumu öğrendikten sonra (Ha! demek eski dostlardansın) dedikten sonra, tam bir Türk şivesiyle (Evelki gece Sipikör geldiğinde muharebe eden siz miydiniz?) bilmiyorum. (İstanbul'dan hangi alaylar geldi) bilmiyorum. (Alayınızın mevcudu ne kadar kaldı) bilmiyorum, ben bir bölük subayıyım, sorduklarınızı büyük kumandanlar bilir, diyerek adamın karşısında put gibi duruyordum. Biraz sonra zorla da şerle de söylersin diyerek huzurundan kovuldum."¹¹

Sorgulanma sürecini atlatan esirler, rahat bir nefes almaktaydı ancak hala hayati tehlike devam etmekteydi. Gece yarısı uykularından

⁸ Nebahat Oran Arslan, *I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum, 2003, s. 39.

⁹ Danilenko, *a.g.e.*, s. 130

¹⁰ Başkâtıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, Der. Ahmet Emin Güven, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Ankara, 1996, s. 81.

¹¹ Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 30.

uyandırılarak kamp dışına çıkarılan bazı esirler, kampta sorumlu olduğu düşünülen birkaç kişi tarafından öldürülmek istenmişti. O geceyi yaşayan esirlerden biri olan Binbaşı İbrahim Bey, kamp komutanı ile bizzat görüşmüştü:

“Biz haşmetli Rus Çarının ve Rus ordusunun askerlik şerefine güvenerek teslim olmuş Türk esirleriyiz. Nitekim haşmetpenah Padişah efendimizin ve Türk ordusunun askerlik şerefine güvenerek teslim olmuş bulunan Rus askerleri de vardır. Ve onların hayatları müemmeldir. Amma biraz önce üç beş Rus subayı bizi kurşuna dizmeye götürüyorlardı, ellerinden zor kurtulduk.”¹²

Ruslarla işbirliği yapan bazı Ermeniler; Türk askerlerine ve ailelerine kötü muamelede bulunmuştu. S. Abbas Sahbazoğlu, yaşadıklarıyla ilgili olarak kendisinin ve ailesinin Ermenilerce esir alındığını, evlerinin yağmalandığını ve Ermenilerce esirlerin aşağılandığına dair Fevkalade Soruşturma Kurulu'na ifade vermişti.¹³ Sarıkamış bölgesinde esir düşen bir asker, tanık olduğu olay karşısında derin bir üzüntü yaşamıştı:

“Ebubekirgilin Mehmet, hasta olan ağabeyi Muhittin’i sırtında taşıyordu. Biraz sonra öldüğünü anladığımız ağabeyini yere bırakmasını söyledikse de o razı olmadı. Gecedden bekleyen Rum ve Ermeniler tekrar etrafımızı çevirmişti. Bir kısmı Mehmet’i döverken biri de sopasını sırtındaki ölüye vuruyordu. Böylece dirimize ve ölüme vura vura trene bindirdiler.”¹⁴

Doğu Anadolu’da ve Kafkaslarda Ermeni ve Rus grupların yaptığı birçok saldırıya¹⁵ karşın Rusya içlerine doğru ilerledikçe zor durumda

¹² Ahmet Göze, *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, İstanbul, 1989, s. 34-37.

¹³ CA, Fon Kodu: 930..1.0.0, Yer No: 2.26..2

¹⁴ Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşında Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 83, Temmuz 2012, s. 5.

¹⁵ Selçuk Ural, “1914-1915 Yıllarında Kafkasya Cephesi’nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yansımaları”, *Atatürk Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4 (2005), s. 78.

bulunan Türk esirlerine, hem Ermeniler hem de Rus halkı çeşitli yardımlarda bulunmuştu.¹⁶

Cephe gerisindeki işlemler tamamlandıktan sonra esirler, Erzurum'a sevk edilirdi. Rus askerlerinin nöbet tuttuğu taş bir binada ortalama 3-5 gün kalınırdı. Sağlık durumu iyi olanlar Tiflis'e gönderilirdi.¹⁷ Tedaviye ihtiyaç duyanlar, Kars Sarıkamış Hamamlı Karantina Merkezine ya da Kars Satılmış Gedik Karantina Merkezine sevk edilirdi.

Kars'a bağlı karantina merkezlerinde askerler tedavi edilirdi. Sivil esirler de askerler gibi tutuluyordu ancak onların sağlık şartları çok daha kötüydü. Ağır şartlara dayanamayıp ölenler oluyordu. Ölenler, açılan çukurlara toplu olarak gömülmeğe ydi Tedavi süreci tamamlandıktan sonra subaylar, erler ve siviller olarak gruplara ayrılan esirler, kendileri için uygun görülen kamplara doğru sevk edilirdi.¹⁸

Rus topraklarında esaret yaşayan Türk esirleri üç farklı şekilde iskan ettirilmişti: Geçici iskan, Esir kampları ve Dom sistemi. Geçici iskan, esirlerin kalacakları nihai kamplara ulaşmadan evvel yol üzerinde kısa süreli kaldıkları yerlerdi. Şehir hapishaneleri, devlete ait boş binalar ve oteller bu amaçla değerlendirilmişti. Esir kampları, esirlerin kalacakları temel yerleşim birimleriydi. Şehir dışında bulunan kışlalar, kamp olarak düzenlenmişti. Voyenni Goroduk adı verilen askeri kışlalarda 1.000-1.500 kişi barınabiliyordu. Dom sistemi, şahıslara ait ev veya otellerin kirasının esirler tarafından ödenmesi koşuluyla kullanılmasıdır. Esirlere ödenecek maaştan yapılan kesinti ile kira ödenirdi. Kamp, mülk sahibinin adı ile adlandırılırdı. Rusya'nın birçok bölgesinde bu sistemden istifade edilmişti.¹⁹

Kafkasya'ya ulaşan esirler, öncelikle Tiflis'te tutulurdu. Tiflis, Kafkasya'nın en büyük şehirlerinden bir tanesi olup, konumu itibarıyla de son derece önemliydi. Rusya'nın iç kısımlarına giden demiryolu buradan geçiyordu. Tiflis, Rusya'nın Kafkasya'daki en önemli sevkiyat noktası ve Türk esirlerinin tutulduğu merkez kamplardan biriydi.

¹⁶ Fahrettin Erdoğan, *Rus Elllerinde Hatıralarım*, 1954, s. 67

¹⁷ Başkâtipzade Ragıp Bey, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁸ Kutlu, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁹ Kutlu, *a.g.e.*, s. 80-96.

Tiflis'te tutulan esirler, dom sistemine göre yerleştirilmişti. Varansofsky caddesinde bulunan bir bina esirler için tahsis edilmişti. Büyük bir zincirle bağlı iki kanatlı kapısından içeri girilen bina, birbirine bitişik iki daireden oluşmaktaydı. Dairenin birisinde esirlerden sorumlu Rus subay diğeriinde Türk esirleri kalıyordu. Esirlerin kaldığı daire caddeye bakıyordu ve girintili çıkıntılı birçok odası vardı. Odalar boştu ve esirler, kuru tahtalar üzerinde kaputlarına sarılarak yatıyordu. Odaların aydınlatılmasına gaz lambaları kullanılıyordu.

Eve ait küçük bahçe, istenildiği zaman kullanılabilirdi. Bahçenin köşesinde ay şekilde bir oturma alanı, yanında da bir havuz vardı. Ev işleri ve ihtiyaç duyulan malzemelerin teminini kumandanın eşi ve baldızı tarafından idare olunan bir bakkaliyeden temin ediliyordu. Rus hükümeti tarafından esirlere 50 ruble maaş veriliyordu.²⁰

Esirler, muhafız eşliğinde dışarı çıkabilmekteydi. İsteyen kişiler dışarı çıktığında isteyense kaldığı yerde ibadetini yapabiliyordu.

“25 Eylül 1332/1916. Bugün Kurban Bayramı. Akşamdan ettiğim niyetle sabahleyin kalktım. Bütün kalbim ve ruhum; niyetimin ilahi saflığıyla titreyen bir dindarlık tevazusu içinde idi. Abdest aldım... Camî-i şerife gittik. Müezzin, ‘Dokuz tekbir ile iki rekat bayram namazı’ diye hazırdu. Namaza davet ediyordu. Bir sevinç ve gönül rahatlığı içinde bayram namazını kıldık.”²¹

Sağlık sorunu yaşayan esirler, merkezde buluna bir hastanede tedavi ediliyordu. Tifüs teşhisi konulanlar 5-20 gün arasında hastanede kalıyordu. Birkaç binadan oluşan hastaneye gelen esirler, öncelikle hastane bahçesindeki barakaya alınıyordu. Karantina merkezi olarak da kullanılan hastanede esirlerin durumuna dikkat ediliyordu. Temizlenmek için kıyafetleri alınan kişilere pijama tarzında giysiler veriliyordu. Banyo yapıp temizlendikten sonra, verilen kıyafetler giyilir ve hastaneye girişi yapılırdı. İsteyenler hastaneye girmeden önce saçlarını kestirebiliyordu.

²⁰ Mustafa Fevzi Taşer, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, Yay. Haz. Yrd. Doç. Dr. Eftal Şükrü Batmaz, Ankara, 2000, s. 44-45.

²¹ Mehmet Asaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra*, Yay. Haz. Murat Cebecioğlu, İzmir, 1994, s. 16.

Hastanede esirlerin kaldığı bina, uzun ve dikdörtgen şeklinde iki salondan oluşuyordu. Bir salondan diğerine duvar üzerinde bulunan kapıdan geçiliyordu. Hastanenin aydınlatılması elektrikle yapılıyordu. Hastabakıcıların tamamı kadındı. Kadınlara şefkat hemşiresi manasına gelen “şıştere” diye hitap ediliyordu.²²

Esirlerin genel olarak ekonomik durumu iyi değildi. Dışarıdan gelecek her türlü desteğe ve yardıma ihtiyaçları vardı ancak Tiflis’te tutulan esirlere yardım cemiyetlerinden ya da uluslararası teşkilatlardan herhangi bir yardım gelmemişti. Esirler arasında Bitlis polis teşkilatına mensup olanlara Dâhiliye Nezareti’nce para gönderilmesi kararlaştırılmış²³ ve ilgi yardım, posta yoluyla gönderilmişti.²⁴

Tiflis bölgesinde sivil esirleri de görmek mümkündü. Yakalananların hepsi erkekti ve büyük çoğunluğu yaşlıydı. Kayıt işlemleri tamamlandıktan sonra vagonlara bindirilen siviller, Rusya içlerine doğru yola devam ederlerdi.

“İki gün sonra Tiflis istasyonuna geldik. Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yerlere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlar. 4–5 tren dolusu Türk var. Ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az. Üst tarafı halk... Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış Rusya’ya göndermişlerdi. İleri harekâta geçtiğimiz zaman rastladığımız köylerde kadınlar başımıza üşüşüyorlar, erkeklerinin Ruslar tarafından götürüldüklerini ağlayarak anlatıyorlardı. Rus Gazetelerinin yüz binlerce çıkardığı Türk esirlerinin onda sekizi işte bu sivil ve silahsız halktan ibaretti. Rusların bunu niçin yaptıklarına şaşıyorum. Bu zavallılar, Sibiryâ’ya sürülmüş ve pek çoğu da oralarda ölmüş kalmışlardır. Rusların, Türkiye ve İran’a karşı en büyük

²² Asaf, a.g.e., s. 10-11.

²³ BOA, DH.EUM.MH., 113/72.

²⁴ BOA, DH.EUM.MH., 258/80.

*harekât ve ikmal merkezi olan Tiflis sivil esirleri de asker yapan bir pota gibiydi...*²⁵

Kafkasya coğrafyasında Rusya'nın kullandığı en büyük toplama kampı, Nargin adasıydı. Kamp, öncelikle esirlerin Rusya ve Sibirya içlerine sevk edilmeden önce kaldıkları son toplanma alanıydı. Konumu itibarıyla Rusya'nın rahatlıkla kontrol edebileceği bir konumda olması sebebiyle burada bırakılan esirler de olmuştu. Kalanlar, genellikle küçük rütbeli askerler ve erlerdi. Subayların Nargin'de kalmasına firar ederler endişesiyle sıcak bakılmamıştı.

Nargin adası, Bakü'nün Hazar denize kıyısı olan körfezin karşısında yaklaşık 1 km²'lik büyüklüğe sahip bir alandır. Savaştan önce Rusya'nın ağır suçluları tuttuğu bir hapisane olarak kullanılan adada bitki örtüsü ve su yoktu. Daha kötüsü adada çok fazla yılan vardı, bu sebeple "Yılan Adası" olarak da adlandırılıyordu. Türk esirleri adaya "Cehennem Adası" diyordu.

Rus Prensi Oldenburg, 1915 yılı baharında adayı savaş esirleri için bir kampa dönüştürdü. 2'şer katlı 40 adet baraka yapıldı. Her koğuşa 125 kişinin yerleştirilmesi suretiyle 10.000 kişinin kalacağı bir alan oluşturuldu. Barakalar özensiz yapıldığı için hava şartları içeride yaşayanları etkiliyordu. Yağmur ve şiddetli fırtınalar da içeriye giren hava, koğuşların her tarafında hissediliyordu.²⁶ Nargin adasında kalan askerlerin yaşam şartları ağırdı ancak siviller için Bakü merkezinde tahsis edilen alan çok daha kötüydü. Masrafları Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından karşılanmak koşuluyla bir hapisane siviller için tahsis edildi. Yapılan değişikliklerle sivil esirler, Nargin adasında yaşayanlardan daha iyi duruma geldiler.²⁷

Adaya ilk gelenler diğerlerine göre şanslıydı çünkü yatak olarak saman şilteler alabilmişlerdi. Sonrasında gelenler için neredeyse hiçbir şey dağıtılmamıştı. Yastık ve battaniye dahi verilmemişti. Verilen malzemelerin zaman içerisinde eskimesiyle artık herkes tahtalar üzerinde yatmak zorundaydı. Adaya esir sevkiyatı her geçen gün artıyordu ve kalacak yer sorunu yaşıyordu. Barakalarda kalacak yer

²⁵ Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, 1975, s. 21-22.

²⁶ Kutlu, *a.g.e.*, s. 89.

²⁷ Aslan, *a.g.e.*, s. 157.

olmayınca boş alanlara kurulan çadırlarda kalmalar başladı. Kampta ayrı bir yemekhane ve çamaşırhane yoktu. Yatılan yerde yemek yemek zorunda kalınıyordu. Barakaların içlerinin yeterince dezenfekte edilmemesi ve kalan kişi sayısının fazlalılığı da dikkate alındığın kampın sıhhi şartları son derece kötüydü. Kampta yaşanan bit salgını uzun süre sürmüştü. Eşyalar havalandırılarak salgından kurtulmaya çalışılmış ancak yeteri kadar başarılı olunamamıştı. Yedek çamaşırların olmayışı işleri daha da zorlaştırıyordu. Zor da olsa yedek çamaşır bulabilenlerin bir kısmı tütün almak için bunları satmıştı.²⁸

Savaşan devletlerin elinde tuttuğu esirlerinin durumu yerinde tespit etmek için ziyaretlerde bulunan Kızılhaç Heyeti, Rusya'daki esir kamplarına da gitti²⁹ Nargin Adasına gelen bir heyet üyesi, esirlerle birebir görüşmeler yaptı. Mülazım Ahmet Efendi, görüşme yapan esirlerden biriydi. Mülazım Ahmet Efendi, kamp koşullarının ağırlığını ve kendilerine yapılan kötü muameleyi Kızılhaç Heyetine şikayet etti. Şikayetten hoşnut olmayan kamp komutanlığı kendisine 40 gün katıksız hücre hapsi verdi.³⁰

Tuvaletler barakaların uzağında deniz kenarında kurulmuştu. Duvar olmaksızın açık alan şeklinde inşa edilen tuvaletler son derece pisti. Şiddetli rüzgârlarda ve geceleri tuvaletleri kullanmak isteyenlerin denize düşme tehlikesi oluyordu. Tehlikeden çekinenler, barakaların yanına koydukları fiçılarda ihtiyaçlarını gideriyordu. Barakadan çıkamayacak kadar durumu kötü olanlar fiçıları barakaların içerisine koymuştu.

Adada içme suyu yoktu, sadece Bakü'den gelen su ile ihtiyaçlar karşılanıyordu. Su, kampa ulaştıktan sonra yönetim grubu ve kendi istedikleri kişilerce kullanabiliyordu. Artan su esirlere dağıtılırdı ancak herkes suya ulaşamıyor ve günlerce susuz kalıyordu.

Kampta 400 kişilik hastane vardı ancak yeterli sayıda doktor olmadığı için sağlık hizmeti esirler tarafından yürütülüyordu. Kamp

²⁸ Yücel Yanıkdağ, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No.1 (Jan., 1999), s. 72.

²⁹ *Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORT de MM. F. Thormeyer et Dr. F. Ferriere junr. sur leurs visites aux camps de prisonniers en Russie, Octobre 1915 a Fevrier 1916, Mars 1916* (Kızılhaç Heyeti'nin Rusya Kampları Raporu).

³⁰ Göze, a.g.e., s. 68-70.

koşullarının ağırlaşması ile ölüm olayları artınca kamp yönetimi şartları iyileştirmek yerine burada yaşayanları başka bölgelere sevk etmeyi yolunu tercih etti.³¹

Kamp şartları o kadar ağırdı ki esirlerden biri yaşadıklarını 7 Mayıs 1915 tarihli bir mektupla İstanbul'da bulunan yetkililere bildirmişti. Mektupta, barakalarda 240 kişi kaldıkları, içme suyunun çok kötü olduğu ve havanın aşırı sıcak olması sebebiyle çok zor şartlarda olduklarını dile getirmiş ve kendilerine yardımda bulunulmasını talep etmişti.³²

Nargin'de Türklerden başka Alman, Avusturya-Macaristan ve Bulgar esirler de vardı. Yine bu milletlere ait sivil esirler, diğer asker kökenli esirlerle birlikte kalıyordu. Adada en kalabalık nüfus Türklere aitti. Farklı zamanlarda 3.000-6.000 kişi burada esaret yaşamıştı.³³

Azerbaycan ve Kazan Türkleri, kendilerine yakın bölgelerde yaşayan Türk esirlerini gördükçe hüzünlenmekte ve onlara yardım çareleri aramaktaydı. Yaşadıkları şehirlerde esirlere yardım kuruluşları kurmuşlar ve basın yoluyla esarettekiler için yardım kampanyaları düzenlemişlerdi. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Azerbaycan coğrafyasında bulunan esirlere yardım etmek için hükümetleriyle birçok resmi görüşme yapmış ve esirlerin resmi hamisi olmuştu.³⁴

Cemiyet, esirlerin durumu ile yakında ilgilenmişti. Temel ihtiyaçların karşılanması, psikolojik destek ve esaret günlerinin acısını hafifletmek adına elinden geleni yapmaktaydılar. Cemiyetin esirlere verdiği destek bununla sınırlı değildi. Hayatını kaybedenlerle de yakından ilgilenilmiş ve defin işlemlerini bizzat kendileri yapmıştır. İsmail Bey Sefer Aliyov, Türk esirlerinden vefat edenlerin defnedilmesi için bizzat Cemiyet tarafından görevlendirilmişti.³⁵

Azerbaycan'da bulunan esirlere yardım eden bir diğer grup, Gence Gençlik Teşkilatı'ydı. Tiflis'ten trenlerle hareket eden esirler, Bakü'ye ulaşmadan önce ilk olarak Gence'ye gelirdi. Gence'de kısa süre kalan

---

³¹ Kutlu, *a.g.e.*, s. 90-91.

³² *Cepheden Mektuplar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1999.

³³ Kutlu, *a.g.e.*, s. 91.

³⁴ Aslan, *a.g.e.*, s. 151.

³⁵ Aslan, *a.g.e.*, s. 153-155.

esirler, yine trenlerle yola devam ederdi. Gence'deki bu kısa molada Gence Gençlik Teşkilatı, esirlere ihtiyaç duyduğu malzemelerin temininin de yardımcı olurdu. Yolculuk sırasında vefat edenler varsa, bu kişilerin defin işlemleriyle yine bu grup ilgilenirdi. Gence Belediye Başkanı Halil Bey, esirlere alaka gösteren kişilerden biriydi. Valiyle bizzat görüşerek istasyon yakınındaki bir binanın bakıma muhtaç olanların yararlanabileceği bir hastaneye dönüştürülmesini sağlamıştı. Hastanenin etrafı güvenlik amaçlı olarak tel örgüyle çevrilmiş ve sorumluluğu askerlere bırakılmıştı. Hastanede ortalama 200 hasta kalmaktaydı. Esirlerin sorumluluğu yine kendisi de esir bir Türk subayı olan Murat Bey'e aitti.³⁶

1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Milli Güvenlik Bakanı olarak görev yapan Naki Keykurun, dil sorunu yaşayan esirlere ücretsiz tercümanlık yapmıştı. Hastanede kalanlara Azerbaycan'da basılmış Türkçe kitap ve gazeteler gönderiliyordu. Bakü'de yayınlanan Açık Söz gazetesi, her gün hastanede düzenli olarak dağıtılmaktaydı. Esirlerin en sevdiği şair Ahmed Javad'dı.

Gence'de esirlere yardım edenler sadece bu saydıklarımızdan ibaret değildi. Şehrin önde gelenleri esirlere moral desteği vermek için hastane ziyaretleri yaparlardı, konserler düzenlerlerdi. Yardım organizasyonları yaparak esirlerin ihtiyaçlarını asgari ölçüde karşılamak için gayret ederlerdi.³⁷ Tedavi süreci tamamlan esirler Nargin adasına ya da doğrudan Rusya'nın iç kısımlarına doğru yola devam ederdi.

Esirlere yardım eden bir diğer kişi, zengin bir Azeri hanımefendisi olan Ayşe hanımdı. Ayşe Hanım, belirli aralıklara Nargin adasına giderek esirlerle görüşürdü. Para, kıyafet vs. ihtiyaç duyulan ne malzeme varsa elinden geldiğince esirlere ulaştırmaya çalışırdı.³⁸

Azerbaycan bölgesinde esirlerle ilgilen birçok yardım kuruluşu ve şahıs vardı. Kısaca bilgi vermek gerekirse; Azerbaycan'da faaliyet gösteren Musavat Partisi esirlere yardım eden gruplardan bir tanesiydi. Parti, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ile yakın ilişki içerisindeydi.

³⁶ Aslan, *a.g.e.*, s. 155-157.

³⁷ *The Memoirs of the National Liberation Movement in Azerbaijan*, Naki Keykurun; <http://www.zerbaijan.com/azeri/tomrisbook1.htm>.

³⁸ Göze, *a.g.e.*, s. 71.

Muhtaçlara Kömek Cemiyeti, Nargin adasında yaşayan esirlere destek oluyordu. Cemiyet, çeşitli mahallelerde ve camilerde temsilcilikler açarak mümkün olduğunca fazla miktarda yardım toplama gayretindeydi. Bakü Müslüman İnâs (kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi, Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Necat Cemiyeti, Neşr-i Maarif Cemiyeti, Safa Cemiyeti, Erivan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, esirlere yardımda bulunan diğer cemiyet ve kuruluşlardı.³⁹

Rusya, Bolşevik İhtilali neticesinde savaştan çekilinde Kafkaslar'da yeni bir oluşum ortaya çıktı. Türk esirleriyle alakalı olarak konun muhatabı artık Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'ydi. Batum görüşmelerinde esirler konusu da görüşülmüştü. Varılan mutabakat neticesinde 15 Mayıs 1918 tarihli antlaşmayı Osmanlı Devleti adına Vehip Paşa, Maverâ-yı Kafkasya heyetleri adına Odişelidze imzaladı. Antlaşmanın imzasından en geç bir hafta içerisinde esirlerin trenlerle Batum'a getirilmesi kararlaştırıldı. Karma bir komisyon tarafından takip edilecek takas işlemi, Batum'da gerçekleştirilecekti. Esir değişiminin dört hafta içerisinde tamamlanması öngörülmüyordu.⁴⁰

Esirlerin kurtarılması için iyi niyetle yapılmış bu antlaşma, savaş şartları içerisinde sağlıklı uygulanmadı. Nargin adasındaki esaret, Türk ordusunun 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmesiyle son buldu.⁴¹

Uzun yıllar yaşanan zorlukların izlerini bir anda silmek şüphesiz ki esirler için hiç kolay olmamıştır. Savaş ortamının bittiği düşünülürken Anadolu'nun işgali ve akabinde başlayan Milli Mücadele, kimileri için yeni zorluklar anlamına geliyordu çünkü bazıları zorlu esaret yıllarına tekrar dönmek zorunda kalmıştı.

Sonuç

³⁹ Aslan, *a.g.e.*, s. 170-184.

⁴⁰ Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 636.

⁴¹ Musa Gasimov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasininin Mücadelesi: 1918 Yılı", *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel*, Cilt: 7, Sayı: 1, İlkbahar 2001, s. 43.

Sayıları ortalama 65.000 civarında olan Türk esirleri; Tiflis ve Nargin adasında tutulmuştu. Tiflis'te kalan esirler çoğunlukla Dom sistemine göre konaklamıştı. Kışla hayatına göre daha düzenli olan dom sisteminde esaretin verdiği baskı ve maddi zorluklar bazı esirlerin ruh sağlığını bozmaktaydı. Yaşadıkları bölgelerdeki Ermeni grupların saldırı ve tacizleri de ayrıca koşulları zorlaştıran etmenlerden biriydi.

Tiflis'ten Gence'ye trenle ulaşan esirler, burada yardım cemiyetlerinden destek almıştı. Kıyafet, yiyecek hatta kimi zaman maddi yardım yapılmıştı. Sağlık durumu iyi olmayanlar için hastanelerde tedavi imkanı vardı. Yolculuk sırasında vefat edenler yine bu yardım kuruluşları vasıtasıyla defnedilirlerdi.

Esirler, Bakü'ye geldikten sonra Nargin adasına sevk edilmişti. Adanın yaşam koşulları son derece ağırdı. Barakaların muntazam olmayışı, kişi sayısının fazlalığı ve salgın hastalıklar var olan şartları daha da ağırlaştırıyordu. Ada'da herhangi bir bitki örtüsü ve su yoktu. Su, teknelerle Bakü'den getirtiliyordu. Çoğu zaman kamp yönetimi ve etrafındakiler tarafından kullanılan suya günlerce ulaşamayanlar vardı.

Nargin adası, Kafkasya'nın en büyük toplama kampıydı ancak aynı zamanda burada uzun süre esaret yaşayanlar da vardı. Başka kamplara sevk edilecekler trenlerle Rusya içlerine yol alırken, geride kalanlar ada hayatında yaşam mücadelesi veriyordu. Kafkasya'daki esaret, Osmanlı ordusunun 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmesiyle son buldu.

Kaynakça

Asaf, Mehmet, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra*, Yay. Haz. Murat Cebecioğlu, İzmir, 1994.

Aslan, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000.

Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, Der. Ahmet Emin Güven, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Ankara, 1996.

BOA, DH.EUM.MH., 113/72.

BOA, DH.EUM.MH., 258/80.

CA, Fon Kodu: 930..1.0.0, Yer No: 2.26..2.

Cepheden Mektuplar, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1999.

Comité International De La Croix-Rouge, RAPPORT de MM. F. THORMEYER et Dr. F. FERRIERE junr. sur leurs visites aux camps de prisonniers en Russie, Octobre 1915 a Fevrier 1916, Mars 1916 (Kızılhaç Heyeti'nin Rusya Kampları Raporu).

Danilenko, İ. S., *Voennie Usiliya Rossii V Mirovoy Voyne*, Moskva, 2001.

Erdoğan, Fahrettin, *Rus Elllerinde Hatıralarım*, Ankara 1954.

Gasimov, Musa, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı", *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel*, Cilt: 7, Sayı: 1, ilkbahar 2001.

Göze, Ahmet, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, İstanbul, 1989.

Köstüklü, Nuri, "I. Dünya Savaşında Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 83, Temmuz 2012.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.

Kutlu, Cemil, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.

Oran Arslan, Nebahat, *I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum, 2003.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet, 1335.

Poznahirev, Vitaliy Vitaliyeviç, *Turetskiye Plenniki v voynah Rosiyi 1677-1917*, Kursk, 2012.

Şahin, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002.

Taşer, Mustafa Fevzi, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, Yay. Haz. Yrd. Doç. Dr. Eftal Şükrü Batmaz, Ankara, 2000.

The Memoirs of the National Liberation Movement in Azerbaijan, Naki Keykurun; <http://www.zerbaijan.com/azeri/tomrisbook1.htm>.

Tuğaç, Hüsametdin, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul 1975.

Ural, Selçuk, "1914-1915 Yıllarında Kafkasya Cephesi'nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yansımaları", *Atatürk Dergisi*, Cilt 4, Sayı 4 (2005).

Yanıkdağ, Yücel, "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-22", *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No.1 (Jan., 1999).

EKLER

EK 1. Türkiye – Azerbaycan Demiryolu Hattı

EK 2. Nargin Adası

EK 3. Nargin Adası

EK 4. Nargin Adası